

शांताबाई दाणी यांची आंबेडकरी चळवळीतील कामगीरी

डॉ. संतोष अ. जेठीथोर

सहायक प्राध्यापक इतिहास विभाग, डी.आर.माने महाविद्यालय, कागल.

इतिहासलेखनाविषयी

थोडेसे:-

या शोधनिकंधाची मांडणी करण्याअगोदर

इतिहासलेखनाविषयी थोडेसे जाणून घेतले पाहिजे. आजपर्यंत इतिहास संशोधकानी समाजातील उच्चभुलोकांना केंद्रबिंदू मानून इतिहास लिहिला. देशाच्या जडणघडणीमध्ये समाजातील सर्व थरांतील लोकांचा सहभाग असतो. या मुद्यांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले होते. समाजामधील वरीष्ठ वर्गातील लोकांच्या इतिहासाला Elitist Historiography म्हणतात. दुस-या महायुद्धानंतर इतिहासलेखनामध्ये विविध विचार प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये गुणात्मक व संख्यात्मक वैशिष्ट्ये दिसून येत लागली. लोकशाहीचा प्रभाव इतिहासलेखनावरही पडला व समाजातील सर्व घटकांना समान न्याय दिला पाहिजे. ही भावना वाढीस लागली. इतिहास संशोधकाच्या मनोवृत्तीत झालेल्या बदलाची नोंद प्रो.

‘ज्या लोकांनी समाजामध्ये राजकारण व धर्मकारण यामध्ये

महत्वाची कामगिरी बजावली होती अशा उच्चवर्णियांचे राखीव क्षेत्र म्हणून इतिहासाकडे पाहिले जात असे अलीकडे मात्र उर्ध्वगामी परंतु समाजातील खालचा वर्ग हा इतिहासाचा विषय बनला आहे.⁹ १९७० च्या सुमारास ॲन्जेनिओ ग्रामवीने सबाल्टर्निंझमचा विचार मांडला आणि तातिक बैठक दिली. या विचाराच्या माध्यमातून दुर्लक्षित गटाला केंद्रस्थानी आणून इतिहासाचा अभ्यास होवू लागला. भारतातही या वंचिताच्या कर्तृत्वाला केंद्रस्थानी ठेवून रणजित गुहा यांनी सबाल्टर्न हिस्ट्रीचा प्रकल्प राबविला. या प्रकल्प अभ्यासातून निरनिश्चय भागातील आदिवारींचे, शेतमजूरांचे योगदान नोंदवले गेले. ब्रिटिश वसाहतीतील

शेतमजूरांच्या उठावाची नोंद झाली यातूनच सामान्यांच्या व बहुजनांच्या असिमतांचा शोध घेतला गेला. यातूनच इतिहास अभ्यासाची ही नवी शाखा उदयास आली.^१ इतिहासाच्या या प्रकाराचा हेतू तळागाळातील लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे हा आहे. या इतिहासाच्या खरुलपाबद्दल प्रो.सतीश बजाज म्हणतात “तळागाळातील लोकांचा अभ्यास करीत असताना कोणत्याही निश्चित सिद्धांताचा आधार घेता येणार नाही.”^३ सबल्टर्न या संकल्पनेमध्ये अप्रिसिद्ध अशा व्यक्ती, वर्ग, समुह यांना इतिहास प्रक्रियेमध्ये योग्य स्थान देणे ही सबल्टर्न इतिहासाची मुख्य प्रेरणा आहे.^४

इतिहासलेखन प्रामुख्याने सबल्टर्न विचार प्रवाहाविषयी जाणून

घेतल्यानंतर हा विषय या तातिक बैठकीत बसविता येतो का ? हे पहावे लागेल.

आंबेडकरी चळवळ:-

भारतात अनेक चळवळी झाल्या त्यामध्ये भारताला ब्रिटिशांच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी चालविलेली खातंत्र्याची चळवळ व दुसरी सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळ दुसरी चळवळ महत्वाची होती कारण ही देशांतर्गत असणा-या समाजातील प्रथापरंपरेच्याविरुद्ध ही चळवळ होती. यातूनच आंबेडकरी कार्य पुढे आले. हिंदू धर्मातील असणा-या या अस्पृश्य समाजाला कधीच माणूसकीची वागणूक दिली नाही. याकरिता या अस्पृश्य समजल्या जाणा-या या समाजाने आपल्या हक्क व अधिकारासाठी या व्यवस्थेच्याविरुद्ध बंड पुकारले. या बंडाचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. त्यांनी या समाजाला संघटित करून त्यांचे हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी लढा उभा केला. या लढ्यामध्ये दलित समाजातील

पुरुषाबरोबरच स्त्रियांनीही मोठ्याप्रमाणात आपला सहभाग नोंदविला. ही अत्यंत महत्वाची बाब मानली जाते.

साधारणत: १९२७चा महाडचा सत्याग्रह आणि १९५६वे धर्मांतर हयाच्या मध्यात नोंदविला. काळ हा आंबेडकरी चळवळीचा म्हणजेच बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाचा काळ मानला जातो.^४ या काळात दलित समाजातील स्त्रियांनी उत्सूर्तपणे आपला सहभाग नोंदविला. डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित होवून शांताबाई भालेराव, रमाबाई गायकवाड, शांताबाई दाणी यासारख्या असंख्य स्त्रियांनी या आंबेडकर चळवळीला वाहून घेतले. तसेच यातील अनेक स्त्रियांनी चळवळीच्या अनेक आघाड्यावरती आपली महत्वपूर्ण भूमिका बजावली.

या आंबेडकरी चळवळीच्या माध्यमातून महिलांच्या विविधांगी कार्याचे दर्शन घडते. या चळवळीमुळे अडाणी असणा-या, पुरुषासोबत सभामधून हजर राहणा-या व पुढे स्वतंत्रपणे सभा भरवणा-या, स्वतःच्या संघटना व मंडळे स्थापन करणा-या अनेक महिला दिसतात. उदा. गिरणी कामगारांचे संघटन बांधणारी राधाबाई कांबळे, मुलींच्या वसतीगृहाची सुरवात करणारी देशभ्रतार, कन्या शाळा स्थापन करणारी जाईबाई चौधरी, दलित वरत्यात फिरुन मुलीमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणारी वीरेंद्राबाई तीर्थकर इ. स्त्रिया आंबेडकरी चळवळीत अग्रणी होत्या.^५ यामध्येच असणा-या शांताबाई दाणी याची कामगीरी आंबेडकरी चळवळीच्या दृष्टीने महत्वाची मानली जाते. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे

शांताबाई दाणी यांचा अल्पपरिचय व कामगीरी

शांताबाई दाणी यांचा जन्म अत्यंत गरीब कुटुंबात नाशिक जिल्ह्यात १९१८ मध्ये झाला.^६ त्यांच्या वडिलांचे नांव धनाजी बगाजी दाणी ते गवंडीकाम, सुतारकाम वगैरे करीत. तर आईचे नाव कुंदाबाई असे होते. त्यांनी आपले फायनलचे शिक्षण पूर्ण करून शिक्षक ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये पुण्यात शिकत होत्या.^७ वयाने लहान असल्याने त्या महाड सत्याग्रह व नाशिक येथील काळाराम मंदिर सत्याग्रहात सहभागी होवू शकल्या नाहित. सुरुवातीपासूनच जातीयतेचे दाहक चटके त्यांना बसले होते. यामध्येच त्या डॉ. आंबेडकरांच्या भाषणाने प्रभावित होवून आंबेडकरी चळवळीत सक्रिय सहभागी झाल्या.

कामगीरी:-

शांताबाई दाणी यांनी दादासाहेब गायकवाड यांच्या सोबत आपल्या कार्याची सुरुवात केली. त्यामुळे त्यांना १९४२ साली शांताबाई ह्या ‘ऑल इंडिया शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशन’ च्या नाशिक जिल्ह्याच्या अध्यक्ष झाल्या.^८ १९४६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुण्याच्या असेंब्लीवर योग्य प्रतिनिधी निवडले जात नाहित व अस्पृश्यांच्या मागण्यासाठी महणून सत्याग्रह केला. त्यावेळी असेंब्लीत काळे झोँडे दाखवून निषेध नोंदविणे व घोषणा देण्यामध्ये शांताबाई दाणी या सर्वांत पुढे होत्या. यामध्ये त्यांना येवडा तुरुंगात कारावास सहन करावा लागला.^९

१९४७ मध्ये त्या शेतकरी कामगार फेडरेशनच्या सेक्रेटरी होत्या. या दरम्यान त्यांनी मजूर - किसान यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी कार्य केले. याकरिता त्यांनी विदर्भात यवतमाळ, चांदा, बालाघाट, नागपूर, अमरावती, याठिकाणी संघटना बळकट करण्याचे काम केले.^{१०}

१९५६ च्या धर्मांतर चळवळीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी निफाड तालुक्यातील नैताड गावात धर्मांतराची पहिली सभा घेतली. त्या सभेच्या त्या अध्यक्ष होत्या. यावेळी अनेक लोकांनी आपल्या घरातील देवाचे काजवा नदीत विसर्जन केले. अनेकांनी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली.^{११}

२ ऑक्टोबर १९५७ रोजी आखिल भारतीय दलित महिलांचे अधिवेशन त्यांच्या नेतृत्वाखाली संपन्न झाले या अधिवेशनामध्ये ३लाख महिला उपस्थित होत्या.^{१२}

यानंतर १९६४ मध्ये भूमिहिनांसाठी मोठा सत्याग्रह केला. त्यांनी ज्या लोकांना जमिनी नाहित अशा लोकांची माहिती गोळा करण्यात आली. या सत्याग्रहामध्ये तीन लाख चाळीस हजार लोक जेल मध्ये गेले. यावेळी तुरुंग कमी पडले अखेर सत्याग्रहीना शाळा, कार्यालये येथे ठेवले. हजारोंच्या संख्येने सत्याग्रही मोकळया मैदानावर उभे होते परंतु एकही सत्याग्रही तेथून पळून गेला नाही. यामधून शांताबाई दाणीच्या कार्याची प्रचिती येते.^{१३}

૧૯૬૮ તે ૧૯૭૪ યા કાલખંડાત શાંતાબાઈ દાણી હ્યા વિધાનપરિષદેચ્યા સદસ્ય હોત્યા. યાદરમ્યાન ત્યાંચી મહારાષ્ટ્ર શાસનાચ્યા અનેક સમિત્યાંવર નિયુક્તી ઝાલી. ત્યાંની દલિત - બૌઢ્વાવર અન્યાય - અત્યાવારાસંબંધી ઉદાસીન વૃત્તીવર ત્યાંની કડાફૂન હલ્લા કેલા.^{૧૫}

આંબેડકરાંની સ્થાપન કેલેલ્યા સમતા સૈનિક દલ યાચી અતિશય ચોખ વ્યવસ્થા ઠેવલી. યામધ્યે અનેક સ્ત્રીયાંના યામધ્યે સહભાગી કરુન ઘેતલે. આંબેડકરાંની સ્ત્રી મુક્તીવિષયીચે વિચાર પુછે શાંતાબાઈ દાર્ઢાની સમર્થપણે નેલે. સ્ત્રીયાંના સ્વતઃચ્યા પાયાવર ઉભ કરણ્યાસાઠી પ્રયત્ન કેલે.

ડૉ. આંબેડકરાવિષયી બોલતાના ત્યા મહણતાત, ‘બાબાસાહેબાંચ્યા ભાષણાતીલ પ્રત્યેક શબ્દન્ શબ્દ આમ્હા અસ્યુશ્ય મંડળીના સ્પુટિંગાપ્રમાળે ભાસત અસે. ત્યા શબ્દાંનીચ અસ્મિતા, સ્વાભિમાન, આત્મસન્માન, અન્યાયાવિરુદ્ધ લઢા દેણ્યાચી તાકદ આમચ્યા મનાત ચેતવલી, ત્યા શબ્દાનીચ આમ્હાલા ઘડવલ.’^{૧૬}

નિષ્કર્ષ:-

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર યાંની સુરુ કેલેલી હી ચલવળ દલિતાંચ્યા ઉદ્ઘારાસાઠી ચાલવિલી હોતી. યા સમજાતીલ લોકાંચ્યા અનેક સમર્યા હોત્યા. ઉદા. યા સમજાલા સામાજિક વ ધાર્મિક અધિકાર વ હવકાપાસુન વંચિત ઠેવ્યાત આલે હોતે. ત્યાંના ત્યાંચ્યા હવક વ અધિકાર મિલવૂન દેણ્યાસાઠી યા સમજાલા એકસંઘ કરણ્યાચા મહત્વપૂર્ણ પ્રયત્ન કામગિરી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરાંની કેલી. ત્યાચબરોબર સ્ત્રીયાંમધ્યે જાગૃતી ઘડવૂન આણણ્યાચા પ્રયત્ન કેલા. ત્યાંચ્યા ચા વિચારાંચી પ્રેરણ ઘેવૂન અનેક સ્ત્રીયા ચલવળીમધ્યે સકિયા ઝાલ્યા ત્યામધ્યેચ શાંતાબાઈ દાણી ચા ઘડાડીચ્યા સ્ત્રીને આયુષ્યભર અવિવાહિત રાહૂન ડૉ. આંબેડકરાંની દિલેલે વિચાર પુછે નેણ્યાચી મહત્વાચી કામગિરી બજાવલી. શાંતાબાઈ દાણી યાંની સરકારમધ્યે સહભાગી હોવૂન દલિતાંચ્યા અનેક સમર્યા સોડવિષયાચા પ્રયત્ન કેલા. ભૂમિહીનાંના જમીની મિલવૂન દેણ્યાસાઠી સત્યાગ્રહ કેલા. ચા સર્વ ગોષ્ટી કરણ્યાસાઠી ડૉ. આંબેડકરાંચે વિચાર પ્રેરણાદાયી ઠરલે. ડૉ. આંબેડકરાંચે વિચાર હે પ્રત્યેક વ્યક્તીચા સ્વાભિમાન, આત્મસન્માન વ અન્યાયાવિરુદ્ધ લઢા દેણ્યાચી તાકદ નિર્માણ કરતે.

સંદર્ભ:-

૧. ડૉ. સરદેસાઈ, બી. એન., આધુનિક મહારાષ્ટ્ર, ફડકે પ્રકાશન, ૨૦૦૦, પૃ. ૬૮
૨. દેવ, પ્રભાકર, ઇતિહાસશાસ્ત્ર (સંશોધન, અધ્યાપન આણિ લેખનપરંપરા), ડેનટોનિક પ્રકાશન ગૃહ, નાશિક, ૨૦૦૭, પૃ. ૯૫
૩. ડૉ. સરદેસાઈ, બી. એન., આધુનિક મહારાષ્ટ્ર, ફડકે પ્રકાશન, ૨૦૦૦, પૃ. ૬૯
૪. કિત્તા, પૃ. ૭૦
૫. પવાર, ઉર્મિલા વ મૂન, મિનાક્ષી, આમ્હીહી ઇતિહાસ ઘડવિલા, સુગાવા પ્રકાશન, પુણે, દ્વિતીય આવૃત્તી ૨૦૦૦, પૃ. ૧(લેખિકાચે દોન શબ્દ)
૬. કિત્તા, પૃ. ૧૧(પ્રસ્તાવના)
૭. ગાઠાલ, એસ. એસ., ભારતીય ઇતિહાસાતીલ સ્ત્રીયા વ સ્ત્રી જીવન, કૈલાશ પબ્લિકેશન, ઔરંગાબાદ. ૨૦૧૩, પૃ. ૩૦૮
૮. ઉપરોક્ત, પૃ. ૧૭૭
૯. ગાઠાલ, એસ. એસ., ભારતીય ઇતિહાસાતીલ સ્ત્રીયા વ સ્ત્રી જીવન, કૈલાશ પબ્લિકેશન, ઔરંગાબાદ. ૨૦૧૩, પૃ. ૩૦૮
૧૦. પવાર, ઉર્મિલા વ મૂન, મિનાક્ષી, આમ્હીહી ઇતિહાસ ઘડવિલા, સુગાવા પ્રકાશન, પુણે, દ્વિતીય આવૃત્તી ૨૦૦૦, પૃ. ૧૭૮
૧૧. કિત્તા, પૃ. ૧૫૮ તે ૧૫૯
૧૨. કિત્તા, પૃ. ૧૫૭
૧૩. ગાઠાલ, એસ. એસ., ભારતીય ઇતિહાસાતીલ સ્ત્રીયા વ સ્ત્રી જીવન, કૈલાશ પબ્લિકેશન, ઔરંગાબાદ. ૨૦૧૩, પૃ. ૩૦૮
૧૪. પવાર, ઉર્મિલા વ મૂન, મિનાક્ષી, આમ્હીહી ઇતિહાસ ઘડવિલા, સુગાવા પ્રકાશન, પુણે, દ્વિતીય આવૃત્તી ૨૦૦૦, પૃ. ૧૫૭
૧૫. કિત્તા, પૃ. ૧૫૯
૧૬. કિત્તા, પૃ. ૧૫૯